

UOT 39

ASƏF ORUCOV

**NAXÇIVANDA SU TƏCHİZATI SİSTEMİ (XIX-XXI əsrin əvvəlləri)
(Naxçıvan və Ordubad şəhərləri materialları əsasında)**

Məqalədə Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində su təchizat sistemi araşdırılmışdır. Aparılan araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, tədqiq edilən şəhərlərdə qədim dövrdən arxlar, kanallar mövcud olmuş, onların bir çoxu dövrümüzə qədər gəlib çatmış, bəziləri tamamilə uçub dağıdılmışdır. Su təchizat sistemində çaylar, kəhrizlər, çeşmələr mühüm rol oynamışdır. Kəhrizlər və çeşmələr onları çəkdirənin adı və yerləşdiyi əraziyə görə adlandırıldığına rast gəlirik.

Tədqiqat nəticəsində su ölçü vahidləri, suyun təsərrüfatlar üzrə bölgüsü və s. məsələlərə toxunulmuşdur. Məqalədə həmçinin müstəqillik illərində şəhər əhalisinin su təchizatı ilə təmin edilməsi məsələsi də ortaya qoyulmuş və məlum olmuşdur ki, bu dövrdə əhali yüksək səviyyədə su ilə təchiz edilmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan, Ordubad, şəhər, su, ölçü vahidi, kəhriz, təsərrüfat.

Naxçıvanın təbii-coğrafi və iqlim şəraiti qədim dövrdən bu diyarda suvarma sisteminin mövcud olduğundan xəbər verir. Çünki, bu diyarın təbiəti susuz, iqlimi isə kontenental iqlim olmuşdur. Bu, süni suvarmanın labudlüyünü ortaya qoymuşdur. Ona görə də, orta tunc dövründən başlayaraq süni suvarma sistemi meydana gəlmişdir ki, bu da təsərrüfat həyatının inkişaf etməsinə şərait yaratmışdır. Eyni zamanda Naxçıvan diyarında qədim və orta əsrlər dövründən günümüzdək qalıqları qalmış kanallar, arxlar, kəhrizlər və s. kimi su mənbələri onu deməyə əsas verir ki, bu bölgədə hələ qədim dövrlərdən belə su sistemləri mövcud olmuşdur. Naxçıvan diyarının ərazisindən axan Araz çayı, Arpaçay, Naxçıvançay, Gilançay, Ordubadçay, Əlincəçay, Vənəndçay, Əylisçay və s. kimi çaylar mövcuddur ki, hər biri kənd təsərrüfatı üçün xeyli dərəcədə əhəmiyyətlidir. Məlumatçıların qeyd etdiyinə görə, keçmişdə Araz çayının suyundan suvarma üçün demək olar ki, istifadə edilməmişdir. R.İvanov XX-əsrin əvvəllərinə aid apardığı tədqiqatlarda Naxçıvanın su ehtiyatı haqqında yazır ki, burada çox sayda xırda qolları olan nisbətən 14 iri çay mövcuddur. Bölgənin çayları tipik dağ çaylarıdır, sənaye əhəmiyyətinə malik deyillər, yalnız tarlaların suvarılmasına xidmət edirlər. Ən bol sulu çay Arpaçay çayıdır o, hər il 12,943 desyatin torpağı su ilə təmin edir. Gücünə görə, Naxçıvançayı növbəti bolsulu çay hesab etmək lazımdır, o hər il 8,200 desyatin torpağı suvarır. Əlincəçay 3,088 desyatin, Naxçıvançayın qolu olan Cəhriçay isə 1,214 desyatin torpağa su verir. Bundan əlavə Xok dairəsində köhnə məlumatlara görə, 162 kəhriz və 88 bulaq var, onlar 3,600 desyatin suvarılan torpağa xidmət edir. Dəstə su dairəsində (Ordubad sahəsi) suvarılan torpaq 5,850 desyatındır. Bütün Naxçıvan ərazisi aşağıdakı su dairələrinə bölünürdü: Şərur, Naxçıvan, Xok, Əlincə və Dəstə dairələri [6, s. 158].

Çaylardan suvarma vasitəsi kimi istifadə etmək üçün kanallar və arxlardan istifadə edilmişdir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Naxçıvanda indiyədək qeydə alınan ən qədim su kanalı Şahbuz rayonunun Kükü kəndi yaxınlığında yerləşən kanaldır. Kanal öz mənbəyini Küküçaydan götürür. Həmçinin, xalq arasında “Fərhad arxı”, “Qalacıq arxı” adı ilə tanınan suvarma kanalları da qədim dövrlərə aid süni suvarma şəbəkəsinin olduğundan xəbər verir. Məlumatla görə, su kanalına aid daş tikintilərin bir qismi Sədərək kəndinin cənubunda indi də qalmaqdadır. Ehtimal ki, kanal dəfələrlə bərpa olunaraq uzun illər istifadə olunmuşdur. Həmçinin, Naxçıvan diyarının digər bölgəsi olan Culfa rayonunun Dizə kəndi

yaxınlığında da qədim su kanalının qalıqları aşkar edilmişdir [5, s. 48]. Arxların çəkilişinə gəldikdə isə onlar xüsusi şəxslər, daha varlı kəndlilər tərəfindən çəkilirdi. Həmin arxlar onu çəkdirən sahibinin adı ilə tanınırdı. Beləliklə də çaylardan ayrılan ana arxlar hansı kəndin əkin sahəsini su ilə təmin edirdisə, adətən, onlara (arxlara) həmin kəndin adı verilirdi, yaxud ana arxın çəkilişi ilə əlaqədar olan hadisə və oxşarlıqla əlaqədar adlandırılırdı. XIX əsrdə Azərbaycan Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra Qafqazda suvarmanın vəziyyəti öyrənilməyə və bəzi tədbirlər görülməyə başlandı. 1842-ci ildə tərtib olunmuş “Zaqafqaziya ölkəsində suvarma arxlarının vəziyyəti haqqında” rəsmi dövlət sənədində Naxçıvan qəzasında 150 iri, 12 kiçik arx olduğu göstərilir [9]. Aparadığımız araşdırmalara görə, Naxçıvan şəhərində Ziyil, Söyüdlü bilan, Dəyirman, Dəlmə kimi arxlar mövcud olmuşdur. Ziyil arxı indiki Qonaq evinin yanından başlayıb 7 №-li məktəbin yanından Qoçüstü məhəlləsinə doğru axırmış. Yaşlı nəslin dediyinə görə, arxa Zinə arx, Ziyilli arx da deyilmiş. Məlumatçıların qeyd etdiklərinə görə, Söyüdlü bilan arxı iki yerə ayrılırdı. Sabir məhəlləsinə gedən arxa kiçik (xırda) bilan arxı deyirdilər. Bu arxlar öz mənbəyini Bazarçayından götürürdü. Bundan əlavə Ş.Quliyev yazır ki, “Naxçıvançayın suyu beş hissəyə bölünərək Türyan, Köpran, Dəlmə və Naxçıvan ana arxlarına verilirdi. Çayın sol sahilində yerləşən kəndlərin əkinləri Türyan və Köpran ana arxlarının suyu ilə suvarılırdı. Sağ sahil kəndləri və Naxçıvan şəhəri isə Dəlmə və Naxçıvan ana arxlarının suyu ilə təmin olunurdu. Naxçıvan ana arxına 17 gün su verilirdi. Bu suyun 12 saati Xəlilli kəndinin əkinlərinə, bir günü Qaraxanbəyli kəndin camaatına, qalan vaxt isə Aşağı Uzunoba, Şıxmahmud kəndlərinin əkinlərinə və Naxçıvan şəhərinə verilirdi. Ana arxa on üç gün veriləcək suyun dörd günü Naxçıvan bəy və ağalarının sərəncamında olurdu. Doqquz gündə isə şəhər əhalisi öz bağ və həyətyanı sahələrini suvarırdı [8, s. 32]. Adətə görə, suvarma arxlarının çəkilməsində arxın suyundan istifadə edəcək bütün ailələr iştirak edirdi. Arxların çəkilməsi çox ustalıq tələb edirdi. Arxların çökək tərəfinə söyüd və çinar ağacları əkilərdi, yaxud həmin tərəfə torpaq tökülərdi ki, su torpağı yuyub arxı dağıtmasın” [7, s. 23].

Naxçıvan şəhərində əhalinin su ilə təmin edilməsində çeşmələrin xüsusi rolları olmuşdur. Bu çeşmələr həm də kəhriz adı ilə bilinməkdədir. Bunlardan Qızdırma çeşməsi, Məşətahir çeşməsi, Böyük çeşmə, Kiçik çeşmə, Kalba Musa çeşməsi, Çuxur çeşməsi, Ağamalı çeşməsi, Əkbərhan çeşməsi, Hacı Niyyət çeşməsi, Qalabulağı çeşməsi, Tumbull çeşməsi, Gəcxəç çeşməsi, Cananbəy çeşməsi və s. qeyd edə bilərik. Bu çeşmələrdən həm də suvarma zamanı istifadə edilirdi. S.Babayev apardığı tədqiqatlardan belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, XX əsrin ortalarında Naxçıvanda 407 kəhriz olmuşdur. Bunlardan 15-i Naxçıvan şəhərinin payına düşmüşdür [3, s. 178]. Professor H.Səfərli yazır ki, Naxçıvan bölgəsindəki kəhriz sistemləri içərisində bir sıra kəhrizlər öz sululuğuna, əhəmiyyətinə görə digərlərindən çox fərqlənirlər. Belə kəhrizlərdən biri Cananbəy kəhrizidir. Kəhriz Şıxmahmud kəndinin cənubundan başlayaraq böyük bir məsafə qət edir və Xətai qəsəbəsi yaxınlığında yerin səthinə çıxır. El arasında “Cananbər kəhrizi” adı ilə tanınan kəhrizi Canan bəy adlı adam qazdırmışdır. Canan bəy (ad zaman keçdikcə təhrif olunaraq Cananbər şəklinə düşmüşdür) kəhrizi Naxçıvan şəhər əhalisinin içməli və təsərrüfat suyuna olan tələbatını ödəmək üçün Səfəvilər dövründə inşa etdirilmişdir. Ancaq, zaman keçdikcə uçub dağılmış, məhv olmaq təhlükəsi yarandığından onu qazdıran Canan bəyin nəslindən olan və onun adını daşıyan Canan bəy kəhrizi təmizlətdirmiş və bərpa etdirmişdir. Qədim və orta əsrlər zamanı kəhrizlər onu qazdıran adamın mülkiyyəti olduğundan, həmin şəxs öldükdən sonra mülkiyyət hüququ övladlarına keçirdi. XIX əsrdə də bu kəhriz onun xələflərinin nəzarətində olmuş, nəslin nümayəndəsi, ulu

babasının adını daşıyan Canan bəy kəhrizdə bərpa işləri apardır. Bəktəşilər kəhriz qazıldıqdan sonra şəhərin şimal-şərqində indiyədək qalan və el arasında “Bəktəş arxı” deyilən kanal da çəkirmişlər. Canan bəy kəhrizindən başlayaraq çəkilən və Bazarçaydan da su götürən kanalın da tarixi Səfəvilər dövrünə gedib çıxır [12, s. 87].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz çeşmələrin bəziləri artıq fəaliyyət göstərməyə də (ya qurumuş ya da batmışdır. A.O.) bəziləri günümüzdə də fəaliyyət göstərməkdədir. Günümüzdə bu çeşmələrin bəziləri bərpa edilmişdir. Bu su təchizatının yaxşılaşdırılması ilə yanaşı, həm də tariximizin və mədəni irsimizin qorunub saxlanması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

V.Qriqoryev yazır ki, şəhərin ortasından Naxçıvançaydan çəkilmiş xəndəklər (su kanalları) keçirdi ki, bunlar da şəhərdəki bağların və əkin sahələrinin suvarılmasına xidmət edirdi [15, s. 70]. K.Nikitin də şəhərin mərkəzindən axan və suvarmada istifadə edilən çay qolları və arxlardan bəhs etmişdir. O yazır: “Naxçıvanın ortasından arx keçir. Bu arx şəhər əkinlərini və bağlarını su ilə təchiz edir. Lakin bu arxın suyu şəhər təsərrüfatına kifayət etmirdi. Çünki, Naxçıvançayı boyunca yerləşən kəndlərin əhalisi əkinlərin becərilməsi üçün bu sudan istifadə edirdi. Digər tərəfdən yaz və yay vaxtları çayın suyu azalır, bəzən büsbütün quruyurdu. Bu da şəhər təsərrüfatında su çatışmazlığına gətirib çıxarırdı. Su çatışmazlığı çox zaman şəhər əhalisinin narazılığına səbəb olurdu” [16, s. 118-119]. 1831-ci ilə aid arxiv sənədində də Naxçıvançaydan çəkilmiş və şəhəri iki hissəyə ayıran bir kanaldan bəhs edilmişdir [2]. Qeyd edək ki, şəhərin ortasından keçən Bazarçayı XX əsrin 70-ci illərinə qədər Naxçıvan şəhərinin içərisindən axırdı. Əsrin 70-ci illərində çayın üstü beton vasitəsi ilə örtülmüşdür [13, s. 83].

Naxçıvan şəhərinin əkin sahələrinin suvarılmasında göllərin də xüsusi yeri olmuşdur. Belə ki, XIX əsrin II yarısında Naxçıvanda tikilən bəndlərin və göllərin tikintisinə mühəndislik edən Şən Girey 1863-1864-cü illərdə sahəsi 12 hektar olan “Şən Girey gölü” adlı (Naxçıvan şəhəri ilə Şıxmahmud kəndi arasında) göl tikdirmişdir. Bu gölün suyundan süni suvarma üçün istifadə edilirdi. Bu göl xalq arasında “Naçalnik gölü” adı ilə tanınırdı. Bundan əlavə Naxçıvanda şəhər torpaqlarını suvarmaq üçün “Sovedabad” gölü də mövcud olmuşdur.

Naxçıvan mahalında istər şəhərlərdə, istərsə də kənd yerlərində suyun bölüşdürülməsi ilə məşğul olan adama mirab deyirdilər. Mirablar maaş əvəzinə hər xış üçün ya 15 batman buğda, ya da yarım batman pambıq alırdı. Bundan əlavə, Naxçıvan çayının suyundan istifadə edən kənd əhalisi şəhər mirabına natura şəkilində “hədiyyələr” verirdi [11, s. 86]. V.Qriqoryev bu hədiyyələrin əsasən qoyun, taxıl və digər ərzaq növlərindən ibarət olduğunu göstərir [15, s. 55]. Digər rus müəllifi şəhərdə suyu bölüşdürmək üçün səlahiyyətləri olan mirab və cuvarlardan bəhs edərək su çatışmazlığı barədə yazırdı: “Şəhər boyu mövcud suyu paylaşdırmaq üçün onlara bütün səlahiyyətlər verilmişdir. Çox vaxt mirablar üsyan edir. Müştərilərlə onlar arasında dava düşür və haray-həşir qopur. Bu cür xoşagəlməz hallar suyu öz bağlarına, bostanlarına və təsərrüfatlarına aparmaq istəyən şəxslərlə adi işçilər arasında da olur” [11, s. 119].

Azərbaycanda əkinçilikdə kəhriz suvarma sistemi mühüm rol oynamışdır. Şəhər əhalisinin su ilə təchizində, xüsusilə də Gəncə, Naxçıvan, Şəmkir, Ordubad və başqa orta əsr şəhərlərinin içməli suya olan tələbatının ödənilməsində kəhriz şəbəkəsinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Azərbaycan isə Cənubi Qafqazda kəhriz suvarma sisteminin vətəni hesab olunur [1, s. 135]. Xatırlatmaq lazımdır ki, Naxçıvan diyarı hələ qədimdən öz kəhrizləri ilə dünyada tanınmışdır. Bu barədə müxtəlif dövrlərin səyyah və coğrafiyaşünasları dəfələrlə yazmışlar. T.Bünyadov e. ə. I minillikdə kəhriz sisteminin inkişaf etdiyini, onun suvarmada böyük rol oynadığını göstərir [4, s. 25]. Naxçıvan şəhərində mövcud olan kəhrizlər, “Kəhrizlər İdarəsi”nin təmirindən, habelə bərpasından sonra əhalinin su ilə təchizatını xeyli dərəcədə

yaxşılaşdırmağa imkan vermişdir. Naxçıvanın qədim su təchizatı qurğularının bərpası və qorunub saxlanması xalqın mədəni irsinin qorunması işinə də dəyərli töhfədir.

Muxtar respublikada su obyektlərinin miqdarına görə ikinci şəhər olan Ordubadın günümüzə qədər saxlanılmış orta əsrlərə aid şəhərsalma strukturu tayı-bərabəri olmayan kəhriz su kəməri sisteminin qorunub saxlanmasına da şərait yaratmışdır. Çoxsaylı bulaq-çəşmələr, demək olar ki, hər bir evi su ilə təmin edirdi. Ordubad şəhərində çəşmələr, bulaqlar, kəhrizlər Naxçıvan şəhərinə nisbətən daha geniş şəkildə yayılmışdır. Bunlardan Nəhər, Ənkeş, Dilbər, Mingis, Meyrəmçə, Bilal, Ambaras, Hacı Əhməd, Hacı Abutalıb, Hacı Fəttah, Hacı Tağı, Pezi, Böyrək, Həmdiyev, Manaf, Bükgüş və s. çəşmə və bulaq adı qeyd edə bilərik. Ordubadda xalq arasında belə bir söz var ki, Ordubad şəhərində 36 məhəllə 36 çəşmə vardır. Yəni, hər məhəllənin öz çəşməsi mövcuddur. Bu çəşmələrin bəzilərinin adı onu çəkdirənin, yəni sahibinin adı ilə, bəzilərinin isə məhəllənin adı ilə bağlıdır. Ordubadda kəhrizlər çəşmə adlanır. Burada kəhrizlərin suyundan həm suvarma, həm də içmək üçün istifadə edilirdi. Bəzən bir kəhriz suyu 6-7 qola şaxələnərək bir məhəllənin 30-35 həyətidən keçirdi. Ş.Quliyev yazır ki, “şəhərlərdə kəhriz suyundan istifadə edən ailələr arasında möhkəm qayda olmuşdur. Belə ki, kəhriz kürəsində paltar və qab-qacaq yumaq olmazdı. Hər ailə öz həyətidə kəhrizin kürəsinə düşüb qırxaqayaq düzəltdirərdi. Kəhriz suyunun çirkləndirmək günah hesab edilirdi” [8, s. 31]. Bizim topladığımız etnoqrafik çöl materiallarına görə, hər kəsin həyətidə kürə və ya qırxaqayaq olmaz.

Ordubad şəhərinin bol sulu olması ilə əlaqəli XIX əsrdə Ordubadda olmuş İ.Şopen belə yazırdı: “Şəhərdə su boldur. Həmin adda çaydan başqa, 70-ə qədər bulaq bu şəhərdə bütün bağları və demək olar ki, hər bir evi su ilə təmin edir”. Və ardınca o əlavə edir: “Su hər yerə sərinclik yayır və bir çox həyətlərdə isə fontanlara çevrilir. Dəbdar məhəlləsinin, o cümlədən Uçtərəng (Üçturləngə. A.O.) məhəlləsinin bir hissəsi istisna təşkil edir: yüksəklikdə yerləşdiklərindən oralara su çəkmək mümkün olmayıbdır” [17, s. 481]. Suyu yığmaq üçün şəhər sakinləri tərəfindən hovuzlar tikilirdi. Bu hovuzlar açıq və üstü gümbəzli qapalı sərdabələr şəklində olurdu. Suyu pillələrlə ovalşəkili əsas girişdən düşürdülər. Belə sərdabələr Ordubad çəşmələrinə məxsusdur və şəhərin bütün yaşayış məhəllələrində vardır. Ordubad bölgəsində, xüsusən Ordubad şəhərində əkinçilikdə kəhriz suvarma şəbəkəsi mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycanda suvarma əkinçiliyində bulaq sularından istifadə edilmişsə də, onlar bir o qədər də geniş yayılmamışdır. Bəzi hallarda ayrı-ayrı kəndlərin əkin yerlərinin, bağ və həyətyanı sahələrin suvarılmasında bulaq sularının rolu az olmamışdır. Bu gün də Naxçıvan şəhərində bulaq suyu vasitəsi ilə ağacları və kərdiləri suvarırlar. Toplanmış materiallarda qeyd edilir ki, əkinçi babalarımız çalışardı ki, bulaq suyu ilə bostanı gecə suvarsınlar.

Azərbaycanda qədim dövrdən ənənəvi formada su ölçü vahidləri mövcud olmuşdur. Daha geniş yayılmış su ölçü vahidi kimi bir dəyirman su, bir baş su, bir bellik su, bir qol su, bir əllik su, iki əllik su, bir göz su, bur qulaq su, bir nov su və b. suvarma ölçüləri işlənmişdir. Bundan əlavə, Göyçay və Quba qəzalarında keşkel, qəc və sair suvarma ölçü vahidləri də mövcud olmuşdur [1, s. 149]. Suyun təsərrüfatlar üzrə bölgüsü zamanı torpaq sahəsinin miqdarı, əkilən bitkinin növü nəzərə alınır. Kəndli həyətinə torpağının sahəsinə uyğun olaraq verilən suyun ölçü vahidi “bel” (saniyədə 30 litr) adlanırdı. Naxçıvanda suvarmanın həlledici rol oynadığı yerlərdə 1,5 bel miqdarında olan “zorba bel” və ya 4-6 bel miqdarında olan “dəyirman” kimi su vahidləri tətbiq olunurdu [14, s. 71].

Suyun vaxt ölçüsü müddətinin təyində də müxtəlif üsullardan istifadə edilmişdir. Suvarmada ən geniş yayılmış ölçü müddəti birgünlük su, ikigünlük su idi. Birgünlük su

dedikdə isə bir gecə-gündüzlü vaxt nəzərdə tutulur. Suvarmanın vaxtı günəşin, ayın, ulduzların çıxması və batması ilə müəyyənləşdirilmiş, kölgə ilə ölçülmüşdür. Bütün bunlardan əlavə su və qum saatları da mövcud olmuşdur. Su və qum saatından əsasən Naxçıvan ərazisində istifadə edilmişdir. Bunun üçün oturacağına kiçicik deşiyi (gözü) olan mis və ya saxsı qabın içərisinə su, qum, və ya darı tökülərək əkin sahəsinin kənarında ağacdən asılardı. Qabdakı su və ya qum qurtarıqda bir növbə vaxt bitmiş hesab olunardı. Beləliklə də, arxın növbəsi dəyişdirilərdi. Ya da oturacağına gözcük olan boş mis və ya saxsı kasanı gölməçədəki suya qoyardılar, qab dolub suya batdıqda bir növbə bitərdi. Suvarma vaxtını kölgə ilə müəyyənləşdirmək üçün suçunun və ya sahədə basdırılmış ağac payanın kölgəsi gün çıxanda ayaqla ölçülüb nişanlanır və gün əyləndə yenə də ölçülərdi. Belə ki, səkkiz ayaq tamamında növbə dəyişdirilərdi. Kəhriz suyu ilə suvarmada vaxt ölçüsü arpalıq adlanardı. Arpalıq, kəhriz suyunun gündüzlər üç saati, gecələr isə iki saati demək idi [1, s. 149]. Ordubad kəhrizlərində isə saat yarım axan suya bir arpalıq su deyilir. Toplanmış materiallardan aydın olur ki, kəndliyə bir arpalıq suyu verəndə (Ordubad bölgəsi üçün) o bilirdi ki, onun saat yarım vaxtı vardır. Bu da Ordubad kəhrizlərinin daha bol sulu olduğunu göstərirdi. Gecələr suvarma vaxtı ayın və bəzi ulduzların çıxıb batması ilə müəyyənləşdirilərdi.

Bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvan diyarında da suvarmada ən geniş yayılmış vahid əmək aləti demək olar ki, bel olmuşdur. Bel öz formasına görə sadə olmaqla suvarmada, yer belləməkdə, bənd tikməkdə və s. işlərdə istifadə olunurdu [8, s. 35]. Bu cür belə “təpçəkli bel” də deyərdilər.

Müstəqillik əldə ediləndən sonra suvarma suyuna və ya içməli suya olan ehtiyac dövlət dəstəyi nəticəsində uğurla həyata keçirildi. Su itkisinin qarşısını almaq, torpaq sahələrini yeni əkin dövriyyəsinə daxil etmək məqsədilə yeni qapalı suvarma şəbəkələri tikilmiş, drenaj xətləri çəkilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri cənab Vasif Talıbov demişdir: “Hər bir ölkədə ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ilk növbədə kənd təsərrüfatı inkişaf etdirilməlidir. Aydın məsələdir ki, kənd təsərrüfatının inkişafı da müasir meliorasiya və irriqasiya sistemləri olmadan mümkün deyil”. Son illər meliorasiya və irriqasiya sistemlərinin normal istismarının təşkili, suvarma şəbəkələrinin genişləndirilməsi, su sistemlərində təmir-bərpa işlərinin görülməsi, suvarılan torpaqların su təminatının və onların meliorativ vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması, sel və daşqın sularına qarşı mübarizə işləri, həmçinin içməli su təminatının yaxşılaşdırılması sahəsində kompleks tədbirlər görülmüşdür. Hazırda muxtar respublikada ümumi həcmi 303,5 milyon kubmetr olan 32 su anbarı vardır. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Komitəsinin fəaliyyəti üçün lazımı şərait yaradılmış, müasir texnikalar alınıb istifadəyə verilmiş, rayon idarələrinin maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin müvafiq fərman və sərəncamları ilə təsdiq edilmiş dövlət proqramlarına əsasən suvarma sistemlərinin yenidən qurulması və torpaqların meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, mövcud su resurslarından istifadə imkanlarının genişləndirilməsi və suvarma drenaj şəbəkələrinin inkişaf etdirilməsi sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin iştirakı ilə Naxçıvan Şəhər Su Anbarı və Su Təmizləyici Qurğular Kompleksi, eləcə də Naxçıvan şəhərdaxili su şəbəkəsi, Şahbuz və Culfa şəhərlərində içməli su sistemləri istifadəyə verilmiş, Şərur şəhərində isə içməli su və kanalizasiya sistemlərinin birinci mərhələsinin açılışı olmuşdur. Meliorasiya işlərinin yerinə yetirilməsində maşın-mexanizmlərin mühüm əhəmiyyəti vardır. Son illər komitəyə 32 müxtəlif təyinatlı maşın və mexanizm verilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Meliorasiya və Su

Təsərrüfatı Komitəsinin kollektivi bundan sonra da meliorasiya və irriqasiya sistemlərinin lazımi səviyyədə istismarının təşkili, suvarılan torpaqların meliorativ vəziyyəti və su təminatının yaxşılaşdırılması sahəsində fəaliyyətini davam etdirir [10].

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Naxçıvan ərazisində suvarma mədəniyyəti qədim dövrdən formalaşaraq inkişaf etmiş, günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bölgədə suvarma əkinçiliyinin fərqli xüsusiyyəti olmasına baxmayaraq Azərbaycan üçün ümumi vahidlik təşkil etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
2. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivi. (AzDTA): f. 24, siy. 1, iş 353, v. 5.
3. Babayev S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 298 s.
4. Bünyadov T. Azərbaycanda əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair. Bakı: Elm, 1964, 154 s.
5. Hacıyeva S. XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvanda suvarma sistemi // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2019, № 1, s. 48-53.
6. İvanov R. Basqın. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 464 s.
7. Quliyev Ş. Lənkəran-Astara zonasında suvarma (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri) / Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi (IV buraxılış). Bakı: Elm, 1981, s. 21-32.
8. Quliyev Ş. Naxçıvanda ənənəvi suvarma əkinçiliyi / Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi (V buraxılış). Bakı: Elm, 1985, s. 18-47.
9. Novruzov Z. Naxçıvanda suvarma ənənələri, müasir meliorasiya və irriqasiya sistemləri. "Şərq qapısı" qəz., 2018, 16 may.
10. Naxçıvanda müasir meliorasiya və su təsərrüfatı sistemləri qurulub. "Şərq qapısı" qəz., 2018, 5 iyun.
11. Rəhimov Y. Naxçıvan XIX əsr rus mənbələrində. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 180 s.
12. Səfərli H. Naxçıvanda kəhrizlər: yaranması və inkişaf yolu // Azərbaycan arxeologiyası, 2010, v. 13, № 2, s. 84-90.
13. Səfərli H. Naxçıvanın məscid və ziyarətgahları. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 216 s.
14. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s.
15. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб: 1833, 263 с.
16. Никитин К. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд: Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 2, Тифлис, 1882, с. 109-142.
17. Шопен И. Исторической памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1852, 1231 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: aseforucov@yahoo.com.tr

Asaf Orujov

**WATER SUPPLY SYSTEM IN NAKHCHIVAN (early XIX-XXI centuries)
(Based on materials from Nakhchivan and Ordubad)**

The article discusses the water supply system in Nakhchivan and Ordubad. Studies have shown that ditches and canals have existed in the studied cities since ancient times, many of them have survived to this day, and some have been completely destroyed. Rivers, canals and springs played an important role in the water supply system. We found that channels and springs were often named after the person who created them, or the area where they are located.

As a result of the research, issues of water measurement units, water distribution among households, etc. were raised. The article also raises the issue of water supply to the urban population in the years of independence, it is known that during this period the population was provided with a high water level.

Keywords: *Nakhchivan, Ordubad, city, water, unit of measure, spring, economy.*

Асеф Оруджов

**СИСТЕМА ВОДОСНАБЖЕНИЯ В НАХЧЫВАНЕ (нач. XIX-XXI вв.)
(По материалам Нахчывана и Ордубада)**

В статье рассматривается система водоснабжения в Нахчыване и Ордубаде. Исследования показали, что каналы и каналы существовали в изучаемых городах с древних времен, многие из них сохранились до наших дней, а некоторые были полностью разрушены. Реки, каналы и родники играли важную роль в системе водоснабжения. Мы выяснили, что каналы и источники часто назывались в честь человека, который создал их, либо области, где они расположены.

В результате исследований, были затронуты вопросы единиц измерения воды, распределения воды по хозяйствам и т. д. В статье также поднимается вопрос водоснабжения городского населения в годы независимости, известно, что в этот период населению был обеспечен высокий уровень воды.

Ключевые слова: *Нахчыван, Ордубад, город, вода, единица измерения, кяриз, экономика.*

(Tarix elmləri doktoru Şirin Bünyadova tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 21.04.2020

Son variant 23.07.2020